

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 5, Issue 2 - Serial Number 10, December 2023

Zahiri Samarkandi and the tradition of writing of Mirrors for princes

Hatami, Amirhossein

¹. Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

E-mail: hatami@hum.ikiu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>05 September 2023</i> Revised: <i>29 October 2023</i> Accepted: <i>29 November 2023</i> Published online: <i>22 December 2023</i></p> <p>Keywords: writing of Mirrors for princes, Zahiri Samarkandi, Aghraz al-Siyaseh, Karakhanian, Function of the royal institution</p>	<p>As a legacy of Iran's political literature before Islam, Writing of Mirrors for princes has been one of the most important and influential historical-literary traditions in the history of Iran and Islam. The authors of the Mirrors for princes usually give political or moral advice to King by using anecdotes and stories related to the past kings and also by mentioning appropriate poems and verses. From this point of view, one of the main topics of the Mirrors for princes was to explain the functions of the royal institution. Works such as Khaje Nizam al-Mulk's Siyasatname, Ghazali's Nasihat al-Maluk, Kikavus bin Iskandar's Qabusnameh, and Saadi's Nasihat al-Maluk are among the most important works that have been written in this field. Among these, one of the least known Persian Writing of Mirrors is Aghraz al-Siyaseh fi Aaraz al-Riyaseh written by Khaje Mohammad bin Ali al-Zahiri al-Katib Samarkandi. This book is a text of ancient works of Persian literature, which is written in artificial and technical prose and contains the history and subtleties of the words of kings, rulers, warriors, philosophers, Iranian and non-Iranian scientists, prophets and caliphs. With this definition, this article seeks to answer the main question based on the analytical-comparative method, whether it is possible to examine the Aghraz al-Siyaseh in the framework of the tradition of writing of Mirrors for princes? Based on the findings of the research, the adaptation of the characteristics of the texts of Mirrors for princes with the text of Aghraz al-Siyaseh shows that Although the value and validity of Aghraz al-Siyaseh may not be as high as the Siyasatname or Nasihat al-Maluk, but its text and contents are more similar and relevant to the literature of Mirrors for princes and considering the job that the author had in the Qarakhanian court system and the donation of the book to Tamghaj Khaqan, it can be said that Zahiri Samarkandi's intention in writing it was to write an Mirror for princes.</p>
<p>Cite this article: Hatami, Amirhossein (2023). Zahiri Samarkandi and the tradition of writing of Mirrors for princes, Iranian Civilization Research, 5(2) 22-34. © The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.</p> <p>DOI: 10.22103/JIC.2024.22413.1261</p> 	

English Extended Abstract

1. Introduction

As a legacy of Iran's political literature before Islam, Writing of Mirrors for princes (Andarznameh) has been one of the most important and influential historical-literary traditions in the history of Iran and Islam. The authors of the Mirrors for princes usually give political or moral advice to King by using anecdotes and stories related to the past kings and also by mentioning appropriate poems and verses. From this point of view, one of the main topics of the Mirrors for princes was to explain the functions of the royal institution. Works such as Khaje Nizam al-Mulk's Siyasatname, Ghazali's Nasihat al-Maluk, Kikavus bin Iskandar's Qabusnameh, and Saadi's Nasihat al-Maluk are among the most important works that have been written in this field. Among these, one of the least known Persian Writing of Mirrors is Aghraz al-Siyaseh fi Aaraz al-Riyaseh written by Khaje Mohammad bin Ali al-Zahiri al-Katib Samarkandi. This book is a text of ancient works of Persian literature, which is written in artificial and technical prose and contains the history and subtleties of the words of kings, rulers, warriors, philosophers, Iranian and non-Iranian scientists, prophets and caliphs.

2. Research Methodology

In this research, by examining and studying the significant Mirrors for princes of the Islamic era and other texts in this field, an attempt has been made to enumerate and extract the common methodological and content features of the texts. After that, each feature should be applied to the text of Aghraz al-Siyaseh to determine the result. Therefore, with an analytical-comparative method, first, the most important texts of the Mirrors for princes were identified and studied and their four main characteristics were extracted. Then, each of these features was matched with the text of Aghraz al-Siyaseh to determine the result.

3. Discussion

The tradition of writing of Mirrors for princes is one of the most significant Iranian-Islamic literary, historical and political traditions that started in the pre-Islamic period on the basis of various factors and continued and evolved until after the arrival of Islam in Iran. During the centuries of the development and evolution of this tradition, numerous and diverse works have appeared under different titles such as Andarzname, Aieenname, Siyasatname, Siral-Muluk, Ershadname, Saadat-Nameh, Nasihat al-Maluk, Ayane Shahi, etc. The authors of these Mirrors for princes also included a variety of spectrums. From the Statesmen and politicians such as ministers and dignitaries to the scholars such as jurists, philosophers, writers and even mystics and Sufi elders.

In such works, usually with a literary and eloquent expression mixed with quotations, narratives and historical stories, the methods of maintaining the authority and legitimacy of political power, as well as what leads to the weakening or loss of power, are presented. All these issues are reminded to the ruler so that his power can be justified to the people as much as possible. Therefore, the focus of the discussions of writers of political Mirrors for princes is the ruling power and its preservation. They based their interpretations and justifications on principles such as the coexistence of religion and politics, justice, ethics and religion, the experiences of the predecessors, and advice and wisdom. Therefore, the main focus of the analysis of the Mirrors for princes is "ruler". Their goal is to design the appropriate behavior style in political life in order to preserve and maintain the existing power.

But about the text of the Aghraz al-Siyaseh, some researchers believe that this compilation is a historical work, while in this article, an attempt has been made to explain that this compilation is a type of Mirrors for princes. But why was it said that the Aghraz al-Siyaseh is a Mirror for prince? In fact, if we want to look from a general perspective, it is possible to enumerate common methodological and content features for the Mirrors for princes and apply each feature to the text of the Aghraz al-Siyaseh in order to determine the result.

The first important and common feature of the Mirrors for princes should be considered realism and the philosophy of politics based on power. Considering the political life of societies and the ups and downs of

English Extended Abstract

governments and sultans, writers of Mirrors for princes had a kind of experimental "realism". The reason for this realism was that most of them were in the context of political events and many of them held court and government positions, so that one day they lived in exile and suffering and another day they lived in prosperity and bliss. The reader of the book *Aghraz al-Siyaseh* will clearly see the existence of the principle of realism in this book.

The second feature is the experiential approach of Mirrors for princes. Method of writers of Mirrors for princes is based on facts and history. Their methodological characteristic was to pay attention to social-political realities and the experience of the past with materials from tradition and historical realities, and thus they were distinguished from philosophers. Here too, throughout the book of *Aghraz al-Siyaseh*, we come across many cases where Zahiri tries to present his own analysis of the subject by citing the historical experiences of the monarchs and caliphs. For example, what he said about the Government of Hajjaj bin Yusuf can be examined from this point of view.

The third feature is the use of persuasive and rhetorical methods. Mirrors for princes use less argument and more rhetoric or persuasion. Historical stories and even stories from the language of animals have been one of the most effective and favorite methods of writers of Mirrors for princes. In terms of the way of formulating the content, the Mirrors for princes use the method of wisdom and anecdote. Like all other works, Zahiri Samarkandi presents a wisdom at the beginning of each chapter. The meaning of wisdom is to provide insights, teachings, or tips that, based on myths, doctrine, and current rituals, indicate efficient and acceptable behavior. Then, a story is told to prove the truth of this wisdom.

The fourth characteristic is the tendency to maintain the existing order. The main focus of political Mirrors for princes is to emphasize the preservation of the ruler's power. Writer of Mirrors for princes devotes all his efforts to showing the way and manner of ruling, or, more precisely, the best way of maintaining political power and in this way, all affairs and other dimensions of social life are at the service of political power. In fact, as it was said, the purpose of the Mirrors for princes is to provide the proper behavior in "obtaining" and "keeping" power. It can be seen here that Zahiri has shown in many cases in *Aghraz al-Siyaseh* that he completely preserves the status quo.

4. Conclusion

Based on the findings of the research, the adaptation of the characteristics of the texts of Mirrors for princes with the text of *Aghraz al-Siyaseh* shows that Although the value and validity of *Aghraz al-Siyaseh* may not be as high as the *Siyasatname* or *Nasihah al-Muluk*, but its text and contents are more similar and relevant to the literature of Mirrors for princes considering the job that the author had in the Qarakhanian court system and the donation of the book to Tamghaj Khaqan, it can be said that Zahiri Samarkandi's intention in writing it was to write an Mirror for princes.

Zahiri's work is written on the basis of realism and the philosophy of power-based politics and has an empirical approach to the topics discussed. The *Aghraz al-Siyaseh* also use persuasive and rhetorical methods completely and the purpose of all his contents, anecdotes and stories is to maintain the existing order (political power). He also frequently provides advice and solutions on how to gain power and maintain it. Also, one of the main themes mentioned by Zahiri is the divine origin of the monarchy, which is the common principle of all the Mirrors for princes. In fact, the content and style of Zahiri's narration about each of the mentioned characters in his work shows that he did not intend to deal with historiography in any way and undoubtedly, his intention was to advise the ruler in the way of the writer of Mirrors for princes.

دانشگاه شهید بهشتی

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۰۸۶۷-۲۸۲۱

پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال پنجم، شماره دو (پیاپی ۱۰)، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

ظہیری سمرقندی و سنت اندرزنامه نویسی

امیرحسین حاتمی^۱

^۱ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. پست الکترونیکی: hatami@hum.ikiu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>اندرزنامه نویسی، ظہیری سمرقندی، اغراض السیاسه، قراخانیان، کارکرد نهاد شاهی.</p>	<p>اندرزنامه نویسی به مثابه میراث ادب سیاسی ایران پیش از اسلام، یکی از مهمترین سنت‌های تاریخی - ادبی تأثیرگذار در تاریخ ایران و اسلام بوده است. نویسندگان اندرزنامه‌ها (نصیحت‌نامه‌ها/ سیاست‌نامه‌ها) معمولاً با بهره‌گیری از حکایات و داستان‌های مرتبط با پادشاهان و سلاطین گذشته و نیز ذکر اشعار و ابیات مناسب موضوع مورد اشاره، به ممدوح و مخدوم خود اندرزی سیاسی یا اخلاقی می‌داده‌اند. از این منظر یکی از اصلی‌ترین مضامین اندرزنامه‌ها، توضیح و تبیین کارکردهای نهاد شاهی، بوده است. آثاری نظیر سیاستنامه خواجه نظام‌الملک، نصیحة‌الملوک غزالی، قابوسنامه کیکاووس بن اسکندر، و نصیحت‌الملوک سعدی از جمله مهمترین آثاری هستند که در این زمینه به نگارش درآمده‌اند. در این میان یکی از کمتر شناخته‌شده‌ترین اندرزنامه‌های فارسی، اغراض السیاسه فی اغراض الریاسه (هدف‌ها یا مقاصد سیاست در حالات ریاست) نگاشته خواجه محمدبن علی الظہیری الکاتب سمرقندی صاحب دیوان رسایل سلطان طمغاج خاقان قراخانی است. این کتاب متنی از آثار کهن ادب فارسی است که به نثری مصنوع و فنی نگاشته شده و مشتمل بر تاریخ و لطایف کلام پادشاهان، فرمانروایان، پهلوانان، فیلسوفان، دانشمندان ایرانی و غیرایرانی، پیامبران و خلفا است. با این وصف، این مقاله بر اساس روش تحلیلی - تطبیقی به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که آیا می‌توان اغراض السیاسه را در چارچوب سنت اندرزنامه نویسی بررسی نمود؟ بر مبنای یافته‌های پژوهش، انطباق ویژگی‌های متون اندرزنامه با متن اغراض السیاسه نشان می‌دهد گرچه قدر و اعتبار اغراض السیاسه شاید به اندازه سیاستنامه یا نصیحة‌الملوک نباشد، اما متن و مطالب آن بیش از هرچیز به ادبیات اندرزنامه نویسی مشابهت و مناسبت دارد و با توجه به شغلی که نویسنده در دستگاه دیوانی قراخانیان داشته و نیز اهدای کتاب به طمغاج خاقان، می‌توان گفت قصد ظہیری سمرقندی از تألیف آن، نگارش اندرزنامه بوده است.</p>

استناد: حاتمی، امیرحسین (۱۴۰۲). ظہیری سمرقندی و سنت اندرزنامه نویسی، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۵ (۲)، ۲۲-۳۴.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی، باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2024.22413.1261

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسأله

سنت اندرزنامه‌نویسی از شاخص‌ترین سنن ادبی، تاریخی و سیاسی ایرانی - اسلامی است که در دوره پیش از اسلام بر بستر زمینه‌ها و عوامل مختلف آغاز و تا پس از ورود اسلام به ایران استمرار و تکامل یافت. در طول قرن‌های تکوین و تکامل این سنت آثار متعدد و متنوعی تحت عناوین مختلف نظیر اندرزنامه، آیین‌نامه، سیاستنامه، سیرالملوک، ارشادنامه، سعادت‌نامه، نصیحه‌الملوک، آئینه‌شاهی و... پدیدآمده است. نویسندگان این اندرزنامه‌ها نیز طیف گوناگونی را در بر می‌گرفت. از اصحاب قدرت و سیاست نظیر وزرا و دیوانیان گرفته تا اصحاب علم و فضل نظیر فقیهان، فیلسوفان، ادبا و حتی گاه عرفا و بزرگان صوفیه.

در این گونه آثار معمولاً با بیانی ادبی و شیوا آمیخته به ذکر نقل‌ها، روایت‌ها و داستان‌های تاریخی، هم شیوه‌های حفظ اقتدار و مشروعیت قدرت سیاسی ارائه می‌شود و هم آنچه به تضعیف یا از بین رفتن قدرت منجر می‌شود تحت عنوان آفات قدرت سیاسی به حاکم یادآوری می‌شود تا قدرت او هرچه بیشتر نزد مردم توجیه‌پذیر شود؛ بنابراین محور مباحث اندرزنامه-نویسان سیاسی، قدرت حاکم و حفظ آن است. آنها تفاسیر و توجیحات خود را مبتنی بر اصولی چون توأمان بودن دین و سیاست، عدالت، اخلاق و دین، تجربیات پیشینیان و پند و حکمت قرار می‌دادند. بنابراین محور اساسی تحلیل اندرزنامه‌ها «فرمان‌روا» است. هدف آنان طراحی اسلوب رفتار مناسب در زندگی سیاسی به منظور حفظ و نگاه داشت قدرت موجود است.

اما این که زمینه‌ها و سرچشمه‌های تکوین و پیدایش سنت اندرزنامه‌نویسی کدام است، محل اختلاف و مناقشه است. در یک سو سیاست‌نامه‌ها تداوم اندیشه ایرانی‌شهری در باب سیاست دانسته شده و در دیگر سو سیاست‌نامه‌های دوره اسلامی جزئی از قلمرو فراخ فقه و فلسفه عملی و منضم به آن حوزه شمرده شده است. درستی و نادرستی این نظرات خارج از موضوع مورد بحث این مقاله است (برای بحث بیشتر درباره هر یک از دو نظر بنگرید به طباطبایی، ۱۳۸۵؛ فیرحی، ۱۳۸۵)، اما با دقت نظر در متن اندرزنامه‌های ایرانی - اسلامی می‌توان مایه‌هایی از هر دو حوزه فکری را مشاهده نمود.

۱-۲- ضرورت و اهمیت تحقیق

با این وصف آنچه در بالا گفته شد، در میان همه اندرزنامه‌ها، آنچه در این مقاله مورد توجه قرار دارد، یکی از کمترشناخته-شده‌ترین اندرزنامه‌های فارسی، یعنی *اغراض السیاسة فی اغراض الریاسة* (هدف‌ها یا مقاصد سیاست در حالات ریاست) نگاشته‌شده‌ی خواجه محمدبن علی الظهیری الکاتب سمرقندی صاحب دیوان رسایل سلطان طمغاج خاقان قراخانی است. این کتاب متنی از آثار کهن ادب فارسی است که به نثری مصنوع و فنی نگاشته شده و مشتمل بر تاریخ و لطایف کلام پادشاهان، فرمانروایان، پهلوانان، فیلسوفان، دانشمندان ایرانی و غیرایرانی، پیامبران و خلفا است. نگارش اغراض السیاسة از دو جهت حائز اهمیت است. یکی از منظر سنت اندرزنامه‌نویسی در قلمرو قراخانیان ترک‌نژاد و دیگر از منظر وضع ادب فارسی در این قلمرو. از این‌رو، با توجه اهمیت متن *اغراض السیاسة*، در این مقاله تلاش می‌شود به دو پرسش اصلی پاسخ داده شود. نخست اینکه در واقع آیا این اثر اندرزنامه هست یا نه؟ دوم اینکه اگر پاسخ پرسش نخست بلی است، نگارش

یک اندرزنامه که سنتی ایرانی است در قلمروی ترک حاکی از چه چیزی است؟ بر مبنای پیش فرض‌های تحقیق، انطباق ویژگی‌های متون اندرزنامه با متن *اغراض السایسه* نشان می‌دهد گرچه قدر و اعتبار *اغراض السیاسه* شاید به اندازه *سیاستنامه* خواجه نظام الملک یا *نصیحه الملوک* غزالی نباشد، اما متن و مطالب آن بیش از هر چیز به ادبیات اندرزنامه‌نویسی مشابهت و مناسبت دارد. همچنین نگارش یک اثر اندرزنامه‌ای به زبان فارسی فصیح نمایانگر آن است که هنوز در نیمه دوم سده ششم هجری فرایند ترکیزه شدن ماورالنهر تکمیل نشده بود و نیز اینکه اندرزنامه‌نویسی اختصاص به حکومت‌های ایرانی نداشت و می‌توانست در یک حکومت ترک نیز ببالد.

۳-۱ پیشینه پژوهش

ظہیری سمرقندی و اثرش *اغراض السیاسه* از جمله موضوعاتی است که چندان مورد تحقیق و بررسی تاریخی قرار نگرفته است. مختار کمیلی در دو مقاله «درآمدی بر سبک‌شناسی آثار ظہیری سمرقندی» (۱۳۹۰) و «بازنگری اغراض السیاسه» (۱۳۹۱) صرفاً به برخی وجوه ادبی این اثر پرداخته است و مطلقاً اشاره‌ای به بحث تاریخی و اندرزنامه‌ای آن ننموده است. همچنین آثار مستقل دیگری که به اندرزنامه‌ها پرداخته است نظیر منوچهری (۱۳۹۷)، فروزش (۱۳۹۱)، طباطبایی (۱۳۸۵)، یوسفی‌راد (۱۳۸۷)، کاوندی و دیگران (۱۳۹۶) و آثار مشابه، هرچند مباحث مبسوطی پیرامون مفاهیم و مصادیق و سیر تاریخی اندرزنامه‌های مطرح نموده‌اند، اما هیچ کدام اشاره‌ای به اندرزنامه‌نویسی ظہیری سمرقندی نکرده‌اند. بارتولد (۱۳۶۶)، صفا (۱۳۶۹) و برتلس (۱۳۷۵) نیز در آثار خود اشاره‌هایی به اثر ظہیری سمرقندی داشته‌اند، اما این اشارات نیز بیشتر به اهمیت و جایگاه ادبی این اثر است. به این ترتیب این مقاله برای نخستین بار به وجه اندرزنامه‌ای *اغراض السیاسه* پرداخته و آن را در قیاس و انطباق با دیگر متون اندرزنامه مورد بررسی قرار داده است.

۲. سنت اندرزنامه‌نویسی

ادبیات اندرزنامه‌نویسی به عنوان یکی از مضمون‌های اساسی اندیشه سیاسی - تاریخی ایرانی، در دوره ساسانی به تکامل رسید؛ یعنی زمانی که نظام سیاسی متمرکز مقتدر یک ضرورت اجتماعی - قلمرویی بود. هرچند نویسندگان اندرزنامه‌ها آموزه‌های خود را با هدف ارتقای اخلاق، تعادل و تناسب در جامعه ارایه کرده‌اند، اما مسائل مهمی درباره شخصیت و ویژگی‌های پادشاه نقل نموده یا اندرزهایی داده‌اند که پادشاه مخاطب اصلی آنهاست. (مقدمه زرگری‌نژاد بر رسائل سیاسی عصر قاجار، ۱۳۷۹: ۱۱-۱۰) در واقع پیدایش سیاست‌نامه‌ها را باید ناشی از نیاز شاهان به یادگیری اصول و قواعد کشورداری دانست که در سنت فرمانروایی ایرانیان، دانش آن نزد دیوانیان و بویژه وزیران خردمند ایران به صورت سنتی محفوظ مانده بود. همچنین اندرزنامه‌ها بعدها به این دلیل مورد توجه قرار گرفتند که در دوران حکومت سلاطین ترک، قواعد و آیین

^۱ - البته در تاریخ اندیشه سیاسی غرب نیز اندرزنامه‌نویسی با ایزوکرآت همعصر افلاطون آغاز شد، با سنکا و سپس مرآت‌نویسان قرون وسطی ادامه یافت و سرانجام با اومانیسست‌ها (اصحاب مطالعات انسانی) در عصر رنسانس مجدداً احیاء شد. (برای بحث بیشتر بنگرید به منوچهری، ۱۳۹۷: ۱۱ به بعد)

مشخص و مدونی جهت اداره امور جامعه وجود نداشت و از آنجایی که این حاکمان جهت برقرار نظم و برخورد با شورش‌گران فاقد اختیارات مطلق بودند، کشور در معرض مشکلات و اقدامات گریز از مرکز و خودمختارانه ولایات بود. این در حالی بود که اندرزنامه‌ها از راه و رسم ملک‌داری سخن می‌گفتند و لزوم تمرکز قدرت در دست حاکم را گوشزد می‌کردند. (رستم‌وندی، ۱۳۹۲: ۲۶۵-۲۶۴)

با این وصف، یکی از مهمترین مضامین اندرزنامه‌های ایران پیش از اسلام، بر عهده گرفتن کارکردهای نهاد شاهی بود و بازتاب کارکردهای نهاد شاهی مهم‌ترین دغدغه نویسندگان اندرزنامه‌ها به شمار می‌آمد. در این دوره اندرزنامه نویسی چنان در میان ایرانیان مقبولیت داشت و سنت رایجی بود که یکی از مناصب بزرگ عهد ساسانی عبارت بود از «اندرزبُند». (محمدی، ۱۳۵۶: ۳۱۱) و شاید علت اینکه ایرانیان دوره ساسانی در استقبال از ترجمه کلیله و دمنه چنان شور و شغفی از خود نشان دادند آن بود که این کتاب در «عرضه کردن مطالب اخلاقی شبیه آن نوع ادبیات بود که ایرانیان عهد خسرو بسیار دوست داشتند، یعنی **اندرزها** یا کتب پند و نصیحت» (کریستنسن، ۱۳۷۸: ۳۰۸) این مجموعه مکتوب اندرزها در دوره ساسانی، «هَندرز و پندنامگ» نام داشت. (فروزش، ۱۳۹۱: ۹۹) در همین رابطه دینوری در داستان پیکار خسرو پرویز با بهرام چوبین به نقل از خسرو توصیفی می‌آورد که نشان‌دهنده تلقی سیاستمداران ساسانی از اهمیت اندرزنامه‌هاست «خسرو ... گفت هرگز از بهرام آن قدر نمی‌ترسیدم که اکنون، زیرا خبردار شدم که همواره کتاب کلیله و دمنه را می‌خواند و آن کتاب برای مرد اندیشه‌ای فراتر از اندیشه او و دوراندیشی بسیار فراهم می‌سازد که در آن آداب و زیرکی بسیار نهفته است» (دینوری، ۱۳۶۴: ۱۱۵)

پس از فتح ایران توسط مسلمانان و با آغاز نهضت ترجمه، با ترجمه متون ایرانی به عربی، مضامین اصلی اندرزنامه‌ها به دوره اسلامی انتقال یافت (برای نمونه‌هایی از این ترجمه‌ها بنگرید به ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۱۶۳-۱۱۹) و به زودی فرهنگ سیاسی - ادبی ایرانی در فرهنگ اسلامی ظهور و بروز یافت. برای نمونه به گزارش مسعودی در سال ۱۱۳ هجری و در زمان هشام بن عبدالملک از روی «اسناد خزائن ملوک ایران» کتابی با مضمون تواریخ پادشاهان ساسانی نوشته شد و برای هشام از پارسی به عربی برگردانده شد (مسعودی، ۱۳۸۹: ۹۹) البته محیط تازه اسلامی، تغییراتی در چگونگی کارکردهای نهاد شاهی پدید آورد و منابع دیگر در تکامل اندرزنامه‌ها اثر نهاد. در مجموع می‌توان گفت آبخور فکری اندرزنامه‌نویسان ایران پس از اسلام را به طور عمده فقه و کلام اسلامی؛ اندیشه‌های سیاسی، فقهی و اخلاقی بازمانده از ایران باستان و هند؛ اندیشه‌های سیاسی فلسفی یونان باستان؛ و اخلاقیات و حکایات برگرفته از تاریخ اسلام، ایران، هند، یونان و روم تشکیل می‌داده است. (فروزش، ۱۳۹۱: ۱۲۰)

دوفوشه‌کو در این زمینه بر این باور است در طول قرن سوم که فرهنگ ایرانی در بطن امپراطوری اسلامی تثبیت می‌شود، مجموعه‌های پند و اندرز تدوین شدند. از قرن چهارم فرهنگ جداافتاده از جهان ساسانی به عنوان فرهنگی بدیع و اصیل در جهان اسلامی شروع به گسترش کرد. اما از اواخر قرن پنجم به بعد تدوین سلسله درخشانی از رسائل اخلاقی سنتی آغاز شد که ادبیات و شعر نقش مهمی در آنها داشت. در این رسائل اخلاق و ادب برای ترغیب کردن خواننده یا شنونده درهم می‌آمیزند. چنین اسلوبی با سعدی در قرن هفتم به اوج خود می‌رسد. قابوس‌نامه و کیمیای سعادت در قرن پنجم، حدیقه سنایی و محزن‌الاسرار نظامی در قرن ششم و نهایتاً بوستان سعدی در قرن هفتم از جمله بارزترین این آثار هستند. (دوفوشه‌کو، ۱۳۷۷: ۱۸۰)

اما متون اندرزنامه در شکل بسیار کهن خود معمولاً در قالب «وصیّت» تدوین می‌شدند اما بعداً به پندنامه‌های سیاسی - ادبی بدل گشت که در عصر اسلامی نصیحه الملوک نام گرفت. خاورشناسان با الهام از تاریخ اروپای سده‌های میانه این آثار را «آینه‌هایی برای شاهان»^۱ نامیده‌اند. (کرون، ۱۳۹۴: ۲۵۶) البته در فرهنگ اسلامی، بر خلاف غرب، ساختن این آینه‌ها تا سده نوزدهم و حتی اوایل سده بیستم میلادی ادامه یافت. این نام‌گذاری از آن روست که گویی این نصایح آینه‌ای است که شاه خود را در آن تماشا می‌کند، عیب‌هایش را بر طرف می‌کند و خود را به گونه‌ای مناسب می‌آراید.

بر این اساس در واقع هدف از اندرزنامه‌ها ارائه چگونگی رفتار مناسب در «به چنگ آوردن» و «نگاه داشتن» قدرت است. (رجائی، ۱۳۷۳: ۲۲) اندرزنامه‌ها این هدف را به اشکال مختلف دنبال می‌کنند. گاه مانند سعدی «اخلاق نویسی» می‌کنند و به بحث در باب فضائل اخلاقی می‌پردازند، گاه مانند خواجه نظام الملک «دستورنویسی» می‌کنند یعنی به ارائه توصیه‌ها و نسخه‌های عملی دست می‌زنند و گاه مانند کارنامه اردشیر بابکان «سیره‌نویسی» می‌کنند و می‌کوشند الگویی از رفتار مناسب ارائه دهند. ولی در هر صورت همه نصیحه الملوک‌ها و اندرزنامه‌ها حکومت و سیاست را سپهری مستقل و خودبنیاد تلقی می‌کنند. این آثار غالباً حاکمان را به پرهیزگاری فرامی‌خوانند. و لحنی موعظه‌گرانه دارند. اندرزنامه‌نویسان از کسانی نظیر پادشاهان ساسانی، فلاسفه یونانی و فرزندان اقوام نقل قول می‌کنند و به کردار و گفتار آنان استناد می‌کنند. تلقی اندرزنامه‌ها از عدالت و حق، بیش از آن که شرعی باشد، مصلحت‌آمیز است و دغدغه اصلی‌شان در مسأله حکومت دغدغه‌ای عملی است نه مفهومی و ذهنی. (کرون، ۱۳۹۴: ۲۵۸)

از سوی دیگر، منوچهری اندرزنامه‌نویسی و نصیحت‌نامه‌نویسی را در تاریخ اندیشه سیاسی ایران «پارادایمی» می‌داند که مشخصه عمده معرفتی آن دلالت‌ها و دوتویی‌های چهارگانه است. به این معنا که این پارادایم در دلالت بنیادین خود متکی بر دوتویی یا دوگانه عقل - شرع (کلام - فقه و عرفان)، در دلالت راهبردی مشتمل بر حکمران - وزیر، در دلالت هنجاری دربردارنده دوگانه عدالت - اقتدار بوده و در دلالت کاربردی، تربیت زمامداران و رعایا را مدنظر دارد. (منوچهری، ۱۳۹۷: ۲۶) این چهارگانه رابطه‌ای متقابل با هم دارند و یک کل را به عنوان «نصیحت‌نامه» یا اندرزنامه می‌سازند. بنابراین آنچه گفته شد، اکنون می‌توان با چشم‌انداز روشن‌تری متن اثر ظهیری سمرقندی را از منظر سنت اندرزنامه‌نویسی مورد بررسی و تحلیل قرار داد.

۳. اندرزنامه‌نویسی ظهیری سمرقندی

در مورد شخصیت دیوانی و ادبی ظهیری اطلاعات فوق‌العاده اندکی در دست است. عوفی در لباب الایاب (نگاشته شده در ۶۱۸ هجری) ضمن بحثی از ظهیری یاد کرده است. به گزارش عوفی، ظهیری «سوار مرکب بلاغت و سالار موکب فصاحت بود». او مدتی صاحب دیوان انشاء قلیچ طمغاج خان بود و «اکابر آن زمان از بحار فضایل او مغترف بودند و بقدیم و پیشوائی او مغترف». (عوفی، ۱۹۰۶: ۹۱-۹۲) بنابر گزارش عوفی از ظهیری به جز *اغراض السیاسیه*، دو اثر دیگر یعنی *سندبادنامه* و *سمع الظهیر فی جمع الظهیر* دانسته شده است. از کتاب دوم اثری در دست نیست اما او ترجمه خواجه عمید ابوالفوارس

قنارزی از متن عربی *سندبادنامه* را که به دستور نوح بن منصور سامانی به انشائی ساده انجام شده بود، از صورت ساده خود خارج و آن را به نثر مزین و آراسته به امثال و اشعار فارسی و تازی تهذیب کرد. (همان؛ و نیز صفا، ۱۳۶۹: ۴۳۵/۲)

ظهیری *اعراض السیاسه* را پس از مرگ سلطان سنجر در سال ۵۵۲ و به اشارت قلیچ طمغاج خاقان که ماقبل آخرین پادشاه قراخانی است نوشته است. (صفا، ۱۳۶۹: ۱۰۰۰/۲) نویسنده از طمغاج خاقان خواسته «خدمتی که لایق این دولت باشد و به واسطت آن از مقیمان این حضرت شود» انجام دهد و مسئول او اجابت شده و «پادشاه به حصول این امنیت تکفل فرمود و به ادراک این تمنیت تقبل نمود» سپس چنانکه خود می نویسد:

«چون آن اشارت بدیدم و این بشارت بشنیدم، رخس خاطر در زین فکرت کشیدم و تقطیع مسافت این بیدا بسنجیدم و جمع کردم و فراهم آوردم، هزارساله مدخر خزاین عقول و ذخایر دفاین نفوس انسانی ... از مشرق سعادت ابدی طلوع کرد ... و در راه این تلفیق بر ذروه تحقیق رفتم و به آتش فکرت وقاد جگر عقل نقاد بسوختم و نفس به شکرانه این خدمت قربان کردم» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۶)

ظهیری در *اعراض السیاسه* در مورد وجوه سیاسی، اخلاقی، تربیتی و ادبی ۷۵ نفر از ملوک، پیامبران، خلفا، فلاسفه، حکما و برخی از چهره های اساطیری ایرانی سخن گفته است بدون آنکه وارد مباحث تاریخنگارانه شود. کتاب با «جمشید ملک» آغاز و با سلطان سنجر خاتمه می یابد. نویسنده این کتاب را با نثری مصنوع نگاشته و برای هر یک از شخصیت های مورد اشاره اش گفتاری ویژه نهاده و در آغاز به مدح او پرداخته، آنگاه یک یا چند سخن به زبان عربی از او نقل کرده و پس از ترجمه و شرح آن کلام داستان هایی کوتاه یا بلند به مناسبت مقال آورده و سخن خود را با ابیات پارسی و عربی آراسته است و غالباً هر گفتار را با مدح پادشاه ممدوخ خود طمغاج خاقان به پایان آورده است.

اما همانگونه که پیش از این گفته شد نگارش *اعراض السیاسه* از دو جهت حائز اهمیت است. یکی از منظر سنت اندرزنامه-نویسی و دیگر از منظر وضع ادب فارسی در این قلمرو. از جنبه اندرزنامه نویسی، اغراض السیاسه خود از دو جهت قابل بحث است. نخست از جنبه ماهیت اندرزنامه ای این اثر و دوم جنبه نگارش یک اندرزنامه به مثابه سنتی ایرانی در قلمروی ترک نژاد. از منظر نخست ابتدا باید تصریح کرد که برخی از محققین از جمله بارتولد (بارتولد، ۱۳۶۶: ۶۸/۱-۶۷). معتقداند این تألیف، اثری تاریخی است، در حالیکه در این مقاله تلاش شده توضیح داده شود که این تألیف از گونه اندرزنامه ها است.

اما چرا گفته شد که *اعراض السیاسه* یک اندرزنامه است؟ در واقع اگر بخواهیم از یک چشم اندازی کلی نگاه کنیم می توان برای اندرزنامه ها ویژگی های مشترک روش شناختی و محتوایی برشمرد و هر ویژگی را بر متن *اعراض السیاسه* تطبیق داد تا نتیجه مشخص شود.

نخستین ویژگی مهم و مشترک اندرزنامه ها را باید واقع گرایی و فلسفه سیاست مبتنی بر **قدرت** دانست. اندرزنامه نویسان با عنایت به حیات سیاسی جوامع و فراز و فرود دولت ها و سلاطین، از نوعی «واقع بینی» تجربی برخوردار بودند. دلیل این واقع نگری آن بود که اغلب آنان در متن رویدادهای سیاسی بودند و بسیاری از آنان سمت های دیوانی و دربار داشتند؛ به طوری که روزی در غربت و رنج و روزی در قرب و نعمت به سر می بردند. هر یک از اندرزنامه ها بیانگر وضعیت ساختار قدرت، شیوه های حکومت، سازمان اداری، طبقات اجتماعی و آداب و رسوم آن روزگار است. (یوسفی راد، ۱۳۸۷: ۲۵۰) بر این اساس پادشاه باید اطمینان حاصل کند که زیردستانش بر ضد او توطئه نکنند، راهزنان، سارقان، شورشگران، ملحدان

و منحرفان حکومتش را ساقط نکنند، حاکمان بیگانه به قلمرو فرمانروایی او تجاوز نکنند، هیچ کس به رعایای او که معمولاً به زبانی استعاری همچون گوسفندانی تصویر می‌شوند که او شبان آنهاست، دست درازی نکند و به طور کلی همواره سررشته امور را در دست داشته باشد. این وضعیت مستلزم هوشیاری و تیزی خارق العاده‌ای است. اندرزنامه‌ها نصایح گوناگونی در باب نگهبانان خاص شاه، سپاهیان، وزیران، دبیران، مأموران، و محاسبان مالیات، ندیمان، همسران، اشراف و ... عرضه می‌کنند و در باب اینکه چگونه این افراد را باید سامان داد و اداره کرد توصیه‌هایی دارند (کرون، ۱۳۹۴: ۲۶۸)

خواننده کتاب اغراض السیاسه، به وضوح ابتدای این اثر را بر اصل واقع‌گرایی و واقع‌نگری مشاهده خواهد کرد. برای نمونه در داستان اردوان پادشاه اشکانی، از زبان او در نسبت میان قدرت پادشاه و رضایت‌مندی رعایا می‌نویسد:

«دل‌های رعیت خزینه‌های پادشاهان است، هرچه در آن خزینه‌ها ودیعت نهند، به هنگام حاجت همان باز یابند. یعنی اگر رعایا و زیردستان در صبح رأفت صبح عاطفت و مسای شفت غبوق مسرت چشاند، مسا و صباح ایشان به صبح ابتهاج و غبوق ارتیاح مدام و مستدام ماند و بر حسب استعطاق ثمره استمتاع بیاید و اگر در مسا و صباح رعیت دُردی درد و جرعه رنجی تجرّع فرماید، در مسا و صباح دولت دُردی ناکامی از جام عزل و فسخ تجرّع باید نمود و خمار شقاوت و صداع عقوبت را انتظار باید کرد» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۵۷)

یا اینکه در داستان منصور خلیفه می‌نویسد «پادشاهان از همه چیزها درگذرند و در نگذردند مگر از سه چیز: خلل افگندن در ملک، و افشا نمودن در سرّ، و تعرض کردن در حرم ملوک» (همان: ۳۱۳) همچنین در لزوم داشتن سازمان برید خلیفه را اندرز می‌دهد که «صاحب برید باید که بر ممالک و مسالک مطلع بود و همیشه متفحص احال خصمان مملکت و منازل دولت می‌باشد و هرچ رود از آن بی علم نباشد و بر صادر و وارد عالم با خبر باشد تا از آنچه واقع بود پادشاه را اعلام می‌نماید» (همان: ۳۱۷). ظهیری در داستان عبدالملک بن مروان نیز می‌نویسد کسی او را به کنیه خطاب کرد، عبدالملک به او گفت «خطا کردی در حضرت پادشاه کسی را به کنیت یاد نکنند از حرمت و ترفع ایشان، چه کنیت صفت عزت و علامت حرمت است، و این هر دو از خواص پادشاه است و خواص از اوصاف ذاتی است و صفت از موصوف جدا نبود» (ظهیری، ۱۳۴۹: ۲۸۰)

ویژگی دوم، رویکرد تجربه‌باورانه اندرزنامه هاست. روش اندرزنامه‌نویسان مبتنی بر امر واقع و تاریخ است. ویژگی روش شناختی آنان توجه به واقعیت‌های سیاسی - اجتماعی و تجربه گذشتگان با موادی از سنت و واقعیت‌های تاریخی بود و این چنین از فیلسوفان متمایز می‌شدند (یوسفی راد، ۱۳۸۷: ۲۶۳) به دیگر سخن رهیافت اندرزنامه‌نویسی یکی از بسترهای تحلیل تاریخ و سیاست با روش نظریه‌پردازی مبتنی بر تجربه تاریخی است. (رجائی، ۱۳۷۳: ۱۷) اندرزنامه نویسان معمولاً با ملاحظه حکمت عملی جاری در جامعه به نظریه‌پردازی و نکته‌سنجی پرداخته‌اند و یا حکمت عملی عامیانه و جاری را در سطح جامعه جمع‌آوری نموده، اراده کرده‌اند. در اینجا نیز سراسر کتاب *اغراض السیاسه* به موارد متعددی بر می‌خوریم که ظهیری با استناد به تجارب تاریخی ملوک و خلفا تلاش دارد تحلیل خودش را از موضوع ارائه دهد. برای نمونه آنچه در خصوص امارت حجاج بن یوسف گفته از همین منظر قابل بررسی است. (ظهیری، ۱۳۴۹: ۲۸۳ به بعد)

سومین ویژگی، استفاده از شیوه‌های اقناعی و خطابی است. در اندرزنامه‌ها کمتر از برهان و بیشتر از خطابه یا اقناع استفاده می‌شود. حکایات تاریخی و حتی حکایت از زبان حیوانات یکی از روش‌های مؤثر و مورد علاقه اندرزنامه نویسان بوده است. از نظر نحوه صورتبندی مطلب، اندرزنامه‌ها از روش حکمت و حکایت استفاده می‌کنند. در ابتدای هر باب، حکمتی ارائه

می‌شود. منظور از حکمت ارائه بصیرت‌ها، تعلیمات و یا نکاتی است که بر اساس اسطوره، آموزه، و آیین جاری دلالت بر رفتاری کارآمد و مقبول دارد. سپس برای اثبات حقانیت و درستی این حکمت حکایتی روایت می‌شود. (رجائی، ۱۳۷۳: ۲۷)

منبع این حکایات گاه حکمت عامیانه، گاه داستان‌های الهامی و گاه روایت‌های تاریخی است.

برای نمونه در داستان منصور، ظهیری به ممدوح خود با بیانی اقتناعی و تمثیلی توضیح می‌دهد که «دولت شرکت نپذیرد و خلافت بر دو تن قرار نگیرد» و اینکه «صاحب دولت باید که با هر کسی از مردمان معاملت موافق حال و لایق افعال او کند و در نیک و بد و فراز و نشیب فراخور آن رود تا کارهای ملک و دولت به رونق و طرافت بماند» (ظهیری، ۱۳۴۹: ۳۱۶-۳۱۵).

گاهی نیز از زبان حیوانات سخن می‌گوید مثل حکایت شیر و روباه و گرگ که از زبان روباه می‌گوید «ایها الملک، سبب شجاعت قوت دل و جگر است و افراط قوت غضب و قلت قوت شهوت، و ... علامت شجاع آن است که گرم مزاج بود ...» (همان: ۱۷۵)

ویژگی چهارم گرایش به حفظ نظم موجود است. محور اصلی اندرزنامه‌های سیاسی تأکید بر حفظ قدرت فرمانروا است. اندرزنامه‌نویس همه تلاش خود را صرف این امر می‌کند که راه و رسم فرمانروایی، یا به بیان دقیق‌تر، بهترین شیوه حفظ قدرت سیاسی را نشان دهد و در این راه تمامی شوون و ساحت‌های دیگر حیات اجتماعی را در خدمت قدرت سیاسی قرار می‌دهد. در واقع همانگونه که گفته شد هدف اندرزنامه‌ها ارائه چگونگی رفتار مناسب در «به چنگ آوردن» و «نگاه داشتن» قدرت است. در اینجا آنچه برای اندرزنامه‌نویس مهم است نه چونی و چرایی درباره جوهر، گذشته یا آینده نظام سیاسی، بلکه چگونگی کارکرد نظام سیاسی است و تأثیر عوامل موجود در تولید و توزیع قدرت سیاسی. پس هرآنچه در صحنه سیاست اتفاق افتاده است و در آینده اتفاق خواهد افتاد سندیت دارد و آنها را باید الگوی رفتار سیاسی قرار داد. ممکن است ساز و کار اعمال قدرت برای وضع موجود مطلوب نباشد اما وجود دارد و باید جدی گرفته شود چرا که کارایی دارد و در روند حفظ قدرت تأثیر می‌گذارد (رجائی، ۱۳۷۳: ۲۵) در واقع از نظر اندرزنامه‌نویسان سیاست همچون هنر سوارکاری است. سیاستمدار کاردان همچون سوارکار ماهر باید بتواند همواره خود را بر روی زیر اسب سرکش قدرت و مُلک‌داری نگاه دارد (کرون، ۱۳۹۴: ۲۶۷)

در اینجا نیز مشاهده می‌شود که ظهیری در *اغراض السیاسه* در موارد متعددی نشان داده که کاملاً حافظ وضع موجود است. یکی از بهترین نمونه‌ها، جملاتی از زبان عضدالدوله است که بر مبنای آن راه نگاه‌داشت قدرت را برای ممدوحش توضیح می‌دهد:

«چنانکه نگاه دارید مُلک را به فراهم آوردن مردان و بر پای کردن علمها و پیوسته دادن صلته‌ها، نگاه دارید به فریفتن دشمنان و مکر کردن و زر دادن در نهان و دارو دادن در سر. چنانکه هر کاری را ظاهر و باطن و داخل و و خارج است، جهانداری را حقیقت و مجاز و اصول و فروع است که مجمل آن رأی و شمشیر است و شجاعت تو تدبیر». (ظهیری، ۱۳۴۹: ۳۸۰)

گذشته از ویژگی‌های چهارگانه فوق اگر بخواهیم از نظر هدف غایی اندرزنامه‌ها که همان ارائه توصیه‌ها و راهکارهایی برای چگونگی به چنگ آوردن قدرت و نگاه داشتن آن است، به متن *اغراض السیاسه* بنگریم، به روشنی می‌توان تلاش ظهیری برای دست‌یابی به چنین هدفی را مشاهده نمود. در سراسر متن *اغراض السیاسه* مکرراً به موارد متعددی برمی

خوریم که نویسنده از زبان ملوک، وزرا، فیلسوفان و ... جملاتی نقل می کند که از نظر محتوایی کاملاً همانند دیگر متون اندرزنامه است. برای نمونه در داستان یزدگرد می نویسد، «گوید داناترین پادشاهان آن است که تأخیر نماید در عقوبت کردن به وقت خشم، و تعجیل کند به مکافات کردار نیکو در هنگام قدرت و مکنت. یعنی در عقوبت تعجیل و در مکافات تأخیر از طباع لئیمان است» (ظهیری، ۱۳۴۹: ۱۸۶). باز از زبان یزدگرد می نویسد:

«دست چون از اعمال خیر فارغ ماند، به اعمال شرّ گراید و دل چون از اندیشه آخرت خالی ماند به وبال دنیا میل کند. یعنی دست مردم باید که همیشه به افاقت سخاوت و اشاعت فتوت مشغول باشد تا جان شکر از نسیم نعیم او زنده گردد» (همان)

در جای دیگر و از زبان بطلمیوس حکیم خطاب به فرمانروایان می نویسد «خردمند بنای کارها بر قواعد ثبات و احکام نهد و از مسارعت و تعجیل، تحذیر بلیغ واجب دارد، خاصه در باب چیزی که اثر آن بر روی روزگار باقی خواهد ماند و آینه اعتبار صادر و وارد گردد» (ظهیری، ۱۳۴۹: ۱۲۴). در داستان انوشیروان عادل نیز می نویسد:

«در عفو کردن لذّتی است که در عقوبت فرمودن نیست. یعنی طینت ما فضل محض و طبیعت ما کرم صرف است. از عفو و کرم لذّت یابیم و از زجر و عقوبت الم بینیم، و از کرم طبع پادشاهان همین واجب کند» (همان: ۱۹۳)

ظهیری همچنین مکرراً به خواستگاه الهی سلطنت اشاره می کند و آن را به فرمانروای ممدوحش یادآوری می کند؛ امری که غالباً در متون اندرزنامه‌ها بخشی از مضمون و محتوای اصلی است. برای نمونه در داستان اردوان الاصر می نویسد: «از کافه خلاق به مزید عنایت و اختصاص الهی و دوام فیض رعایت پادشاهی مخصوص شود و این درجتی مرموق و رتبتی منظور است و نهایت مطمح نهمت‌ها و غایت مقصد همت‌هاست. و چون بامداد الطاف ربانی بدین مرتبت و منقبت رسید باید که حق نعمت حق تعالی بر خود ببیند» (همان: ۱۶۰)

البته مندرجات متن *اعراض السیاسة*، تنها مطالب اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و تاریخی نیست، بلکه نویسنده گاه گاه به مناسبت مقام در باب دانش‌های گوناگون از قبیل فلسفه و حکمت و موسیقی و نجوم و ریاضی و معماری از زبان دانشمندان شرحی آورده که باز هم احتمالاً برای حاکم قراخانی جنبه آموزشی و آگاهی بخشی داشته است. برای نمونه از زبان واثق خلیفه در حقیقت و ماهیت موسیقی و «سماع» توضیح می دهد:

«سماع غذای جان و مسرتّ جنان است. حقیقت سماع صوتی است مندفع از اصطکاک اجرام ثقیل بواسطت هوای خفیف که به وسیلت حروف مقطع به عصب مجوّف دماغ منتهی شود و در وی طبیعتی حادث گردد و نفس نطقی آن را ادراک کند و آن ادراک مسبّب و باعث حرکت و انبساط جسمانی شود و همچنین اصل مزامیر چهار ابریشم است در بیست و چهار پرده، که منقسم است به اقسام متساوی و اوزان متفاوت و الحان متغایر بر دسته بربط ساخته آمده است» (همان: ۳۳۴-۳۳۳)

در باب حدوث و تغیر می نویسد:

«هر ذره ای از ذرایر عالم که در طراز خانه وجود از دست طبیعت کل، جامه صورت و هیولی پوشیده است و قابل اعراض و محل حوادث گذشته و در مرکز وجود قرار یافته، چاره نیست او را از آن که مقرّی معین و مستقری معین باشد که به خصوصیت طبع در وی ساکن شود و افلاک بر وی بگردد و او محل تغایر و حوادث شود. و معنی تغیر و حوادث...» (همان: ۳۴۱)

در باره معماری و مهندسی نیز می نویسد:

«اردوان وقتی خواست که قاعده قصری افگند و بنا بر کوشکی نهد ... مهندسان گفتند اول تکسیر و عرصه ساحت را به مساحت تقدیر و حرزی کنیم تا زوایای قائمه و حاده و منفرجه و اضلاع و اوتار و قسی و جیوب آن بدانیم ...» (همان: ۱۷۵) و از همین گونه است مطالبی که درباره طبایع و رنگها آمده است (همان: ۱۲۲، ۱۴۷، ۲۱۱، ۳۷۲) در نهایت این را نیز می بایست اضافه نمود که نقل ها، روایات و داستان های متعددی نیز در *اغراض السیاسه* آمده که عیناً یا با اندکی تغییر در دیگر متون اندرزنامه نیز ذکر شده است. بنابراین باید گفت داستان های کتاب از قبیل داستان هایی است که در کتاب های مشابه آمده با این تفاوت که تعبیر ظهیری رنگی دیگر دارد و عبارات آراسته و به صنایع لفظی و معنوی است و سخن به مقتضای مقام کوتاه یا دراز شده است. برای نمونه داستان مردی که کیسه ای محتوی دوهزار دینار نزد قاضی شهر به امانت می گذارد و او خیانت می کند و صاحب کیسه شکایت پیش سلطان محمود غزنوی می برد، که در سیاستنامه خواجه نظام الملک آمده است (نظام الملک، ۱۳۴۷: ۱۱۲)، در این کتاب مختصر است و به نصر بن احمد سامانی نسبت داده شده است. (ظهیری، ۱۳۴۹: ۳۷۳-۳۷۲)

۴. نتیجه گیری

حاصل سخن آنکه اگر اکنون یکبار دیگر به مسأله و پرسش های اصلی این مقاله بازگردیم، می توان پاسخ های دقیق تری ارائه داد. همانگونه که در متن گفته شد نگارش *اغراض السیاسه* از دو جهت حائز اهمیت است. یکی از منظر سنت اندرزنامه نویسی در قلمرو قراخانیان ترک نژاد و دیگر از منظر وضع ادب فارسی در این قلمرو. از جنبه اندرزنامه نویسی، *اغراض السیاسه* خود از دو جهت قابل بحث است. نخست اینکه اصلاً آیا این اثر اندرزنامه هست یا نه. دوم اینکه نگارش اندرزنامه که سنتی ایرانی است در قلمروی ترک حاکی از چه چیزی است؟ در پاسخ باید تصریح کرد بنابر آنچه در انطباق ویژگی های متون اندرزنامه با متن *اغراض السیاسه* گفته شد باید متذکر گردید که گرچه قدر و اعتبار *اغراض السیاسه* شاید به اندازه *سیاستنامه* خواجه نظام الملک یا *نصیحه الملوک* غزالی نباشد، اما متن و مطالب آن بیش از هر چیز به ادبیات اندرزنامه نویسی مشابهت و مناسبت دارد و با توجه به شغلی که نویسنده در دستگاه دیوانی قراخانیان داشته و نیز اهدای کتاب به طمعاج خاقان، می توان گفت قصد ظهیری سمرقندی از تألیف آن، اندرزنامه نویسی بوده است. در واقع محتوای و سبک روایت گری ظهیری در مورد هر کدام از شخصیت های مورد اشاره اش نشان می دهد او به هیچ وجه قصد تاریخنگاری نداشته و بدون تردید به شیوه اندرزنامه نویسان قصدش پند و اندرز به فرمانروای ممدوحش بوده است.

اثر ظهیری هم بر مبنای واقع گرایی و فلسفه سیاست مبتنی بر قدرت نوشته شده و هم رویکردی تجربه باورانه به موضوعات مورد اشاره خود دارد. *اغراض السیاسه* همچنین از شیوه های اقناعی و خطابی به طور کامل استفاده نموده و غایت همه مطالب، حکایات و داستان هایش گرایش به حفظ نظم موجود (قدرت سیاسی) دارد. او همچنین مکرر به ارائه توصیه ها و راهکارهایی برای چگونگی به چنگ آوردن قدرت و نگاه داشت آن می پردازد. همچنین یکی از مضامین اصلی مورد نظر ظهیری خواستگاه الهی سلطنت است که فصل مشترک همه اندرزنامه هاست.

اما اینکه نگارش اندرزنامه که سنتی ایرانی است در قلمروی ترک حاکی از چه چیزی است؟ در اینجا نیز باید پاسخ گفت نگارش یک اثر اندرزنامه ای به زبان فارسی فصیح نمایانگر آن است که هنوز در نیمه دوم سده ششم هجری فرایند ترکیزه

شدن ماورالنهر تکمیل نشده بود. به دیگر سخن گرچه این فرایند آغاز شده بود اما غنای فرهنگ و ادب پارسی مانعی بسیار جدی بر سر راه آن بود و دست کم از سرعت آن به میزان قابل ملاحظه ای می کاست. از سوی دیگر شاید بتوان گفت نگارش اغراض السیاسه نمایشگر روند ایرانیزه شدن قراخانیان و نیز توسعه نفوذ فرهنگ، زبان و ادب پارسی در این منطقه است. و اینکه اندرزنامه نویسی اختصاص به حکومت های ایرانی نداشت و می توانست در یک حکومت ترک نیز ببالد.

منابع و ماخذ

۱. ابن ندیم، (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه و تحقیق محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر
۲. بارتولد، و.و، (۱۳۶۶)، ترکستان نامه، ترجمه کریم کشاورز، تهران: آگاه
۳. برتلس، یوگنی ادوارد ویچ، (۱۳۷۵)، تاریخ ادبیات فارسی: از دوران فردوسی تا عهد سلجوقیان، ترجمه سیروس ایزدی، تهران: هیرمند
۴. دوفوشه کو، شارل هانری، (۱۳۷۷)، اخلاقیات (مفاهیم اخلاقی در ادبیات فارسی از سده سوم تا سده هفتم هجری)، ترجمه محمدعلی امیرمعزی و عبدالمحمد روحبخشان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران شناسی فرانسه در ایران
۵. دینوری، ابوحنیفه احمد، (۱۳۶۴)، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی
۶. رجائی، فرهنگ، (۱۳۷۳)، معرکه جهان بینی ها در خردورزی سیاسی و هویت ما ایرانیان، تهران: احیاء کتاب
۷. رسائل سیاسی عصر قاجار، (۱۳۷۹)، تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
۸. رستموندی، تقی، (۱۳۹۲)، اندیشه ایران شهری در عصر اسلامی، تهران: امیرکبیر
۹. روزنتال، آروین، (۱۳۸۸)، اندیشه سیاسی اسلام در سده های میانه، ترجمه علی اردستانی، تهران: قومس
۱۰. زرگری نژاد، غلامحسین، (۱۳۸۶)، سیاست نامه های قاجار، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی
۱۱. زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۵)، از گذشته ادبی ایران، تهران: الهدی
۱۲. صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۹)، تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، تهران: فردوس
۱۳. طباطبایی، جواد، (۱۳۸۵)، خواجه نظام الملک، تبریز: ستوده
۱۴. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی، (۱۳۳۳)، سندیادنامه، تهران: کتابفروشی خاور و ابن سینا
۱۵. ظهیری کاتب سمرقندی، محمد بن علی، (۱۳۴۹)، اغراض السیاسه فی اغراض الریاسه، به تصحیح جعفر شعار، دانشگاه تهران
۱۶. عوفی، محمد، (۱۹۰۶)، لباب الالباب، به کوشش ادوارد براون، لیدن: بریل
۱۷. فرای، ریچارد، (۱۳۶۵)، بخارا دستاورد قرون وسطی، ترجمه محمود محمودی، تهران: علمی و فرهنگی
۱۸. فروزانی، ابوالقاسم، (۱۳۸۹)، قراخانیان، تهران: سمت
۱۹. فروزش، سینا، (۱۳۹۱)، بررسی تحلیلی سنت اندرزنامه نویسی سیاسی در تاریخ میانه ایران، تهران: جهاد دانشگاهی
۲۰. فیرحی، داوود، (۱۳۸۵)، قدرت، دانش، مشروعیت در اسلام، تهران: نی

۲۱. کاوندی کاتب، ابوالفضل و دیگران، (۱۳۹۶)، «سیر تکوین و گونه‌بندی سنت ایرانی اندرزنامه‌های سیاسی در جهان»، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۳۰۷
۲۲. کرون، پاتریشیا، (۱۳۹۴)، تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام، ترجمه مسعود جعفری، تهران: سخن
۲۳. کریستنسن، آرتور، (۱۳۷۸)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر
۲۴. کمیلی، مختار، (۱۳۹۰)، «درآمدی بر سبک‌شناسی آثار ظهیری سمرقندی»، فنون ادبی، سال سوم، شماره ۱
۲۵. کمیلی، مختار، (۱۳۹۱)، «بازنگری اغراض السیاسه»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال چهارم، شماره ۳
۲۶. محمدی، محمد، (۱۳۵۶)، فرهنگ ایران پیش از اسلام، تهران: دانشگاه تهران
۲۷. مسعودی، ابوالحسن علی، (۱۳۸۹)، التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی
۲۸. منوچهری، عباس، (۱۳۹۷)، پاردایم نصیحت، تهران: انتشارات پژوهشکده تاریخ اسلام
۲۹. نظام الملک طوسی، ابوعلی حسن، (۱۳۴۷)، سیرالملوک، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۳۰. یوسفی‌راد، مرتضی، (۱۳۸۷)، «روش‌شناسی سیاست‌نامه‌نویسی»، مندرج در فیرحی، داود، روش‌شناسی دانش سیاسی در تمدن اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

References

1. Ibn Nadim M. (2002). Al-Fehrest. Translated by MR.Tajadod Tehran: Asatir Publications. [Persian].
2. 1. Barthold, V.V., (1987), Turkestan: down to the Mongol invasion, translated by Karim Keshavarz, Tehran: Agah. [Persian].
3. Bertels, Y. E, (1996), History of Persian Literature: From the Ferdowsi Era to the Seljuk Era, translated by Siros Yazidi, Tehran: Hirmand. [Persian].
4. 1. Fouchécour, Charles-Henri de, (1998), Moralia: les notions morales dans la littérature persane du 3e/9e au 7e/13e siècle, translated by Mohammad Ali Amir Moazi and Abdul Mohammad Rooh Bakhshan, Tehran: Academic Publishing Center and French Iranian Studies Association in Iran. [Persian].
5. Dinevari, Abu Hanifa Ahmad, (1985), Akhbar al-Tewal, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: Nei Publishing. [Persian].
6. Rajaei, Farhang, (1994), Maareke jahanbiniha dar kheradvarzi siyasi, Tehran: Ihya Kitab
7. Rasael-e siyas- e asre-e Qajar, (2000), edited by Gholamhossein Zargiri-Najad, Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran.
8. RostamVandi, Taqi, (2012), Andishe Iranshahri dar asr-e eslami, Tehran: Amirkabir
9. Rosenthal, Arvin, (2009), Political thought in medieval Islam: an introductory outline, translated by Ali Ardestani, Tehran: Qomes. [Persian].
10. Zargiri-Nejad, Gholamhossein, (2006), Siyasatnamehaye Qajar, Tehran: Humanities Research and Development Institute.

11. Zarin Koob, Abdul Hossein, (1996), *Az gozasht-e adabi-e Iran*, Tehran: Al-Hadi
12. Safa, Zabihullah, (1990), *Tarikh adabiyat dar Iran*, second volume, Tehran: Ferdous
13. Tabatabayi, Javad, (2006), *Khaja Nizam al-Mulk*, Tabriz: Sotoude
14. Zahiri Samarqandi, Mohammad Bin Ali, (1954), *Sandbadnameh*, Tehran: Khavar and Ibn Sina bookstore.
15. Zahiri Kateb Samarqandi, Mohammad Bin Ali, (1970), *Aghraz al-Siyaseh fi Araz al-Riyaseh*, edited by Jafar Shoar, University of Tehran
16. Afi, Muhammad, (1906), *Lobab al-albab*, edited by Edward Brown, Leiden: Brill.
17. Frye, Richard, (1986), *Bukhara the medieval achievement*, translated by Mahmoud Mahmoudi, Tehran: Elmi va Farhangi. [Persian].
18. Farozani, Abolqasem, (2009), *Karaxhanian*, Tehran: Samt
19. Forouzesh, Sina, (2017), *Barrasi-e sonnat-e Andarznamenevisi-e siyasi dar Iran*, Tehran: Jihad-e Daneshgahi
20. Firhi, Davoud, (2015), *Ghodrat, Danesh, Mashrouiat dar Islam*, Tehran: Ney
21. Kavandi Kateb, Abolfazl and others, (2016), "Seyr-e takvin-e sonnat-e Irani-e Andarznamenehay-e siyasi", *Political and Economic Information*, No. 307
22. Crone, Patricia, (2014), *Medieval Islamic political thought*, translated by Masoud Jafari, Tehran: Sokhan. [Persian].
23. Christensen, Arthur, (1999), *L'Iran sous les sassanides*, translated by Rashid Yasmi, Tehran: Seday-e moaser. [Persian].
24. Komeili, Mukhtar, (2018), "Daramadi bar sabkshenasi-e asar-e Zahiri Samarqandi", *Fonoun Adabi*, Vol 3, number 1
25. Komeili, Mukhtar, (2012), "Baznegari-e Aghraz Al-siyaseh", *Textology of Persian Literature*, Vol 4, Number 3
26. Mohammadi, Mohammad, (1977), *Farhang-e Iran pish az eslam*, Tehran: University of Tehran
27. Masoudi, Abolhasan Ali, (2010), *Al-Tanbih and Al-Eshraf*, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Elmi va Farhangi. [Persian].
28. Manochehri, Abbas, (2017), *Paradigm of Nasihat*, Tehran: Islamic History Research Institute Publications
29. Nizam al-Mulk Tusi, Abu Ali Hasan, (1968), *Sir al-Maluk*, by Hubert Dark, Tehran: Book Translation and Publishing Company
30. Yousefi-Rad, Morteza, (2007), "Ravesh shenasi-e Siyasatnamenevisi", contained in Firhi, Daoud, *Ravesh shenasi-e danesh-e siyasi*, Research Institute of Islamic Sciences and Culture